

Δ. ΚΟΥΤΣΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ - ΘΗΡΑΙΟΥ

Τακτικού καθηγητού της Φιλοσοφίας

Κ Ο Σ Μ Ο Σ

Η ΑΡΧΑΪΚΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΙΣ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ

1. Ἀρχαϊκαὶ θεωρίαι περὶ κόσμου

Τὴν εἰσαγωγὴν τῆς ἐννοίας τοῦ «κόσμου» εἰς τὴν φιλοσοφικὴν προβληματικὴν ἀπέδιδεν ἡ ἀρχαία δοξογραφία εἰς τὸν Πυθαγόραν: «Πυθαγόρας πρῶτος ὠνόμασε τὴν τῶν ὅλων περιοχὴν κόσμον ἐκ τῆς ἐν αὐτῷ τάξεως»¹. Τὸ χωρίον δὲν περιορίζεται εἰς μόνην τὴν, ἱστορικοῦ χαρακτη-
ρος, πληροφορίαν περὶ τοῦ πρώτου εἰσηγητοῦ τοῦ προβλήματος καὶ τῆς ἐννοίας τοῦ κόσμου, ἀλλὰ παρέχει πρὸς τοῦτοις καὶ ὀρισμὸν καθὼς καὶ μίαν ἐτυμολογικὴν ἐρμηνείαν τῆς λέξεως: κόσμος εἶναι «ἡ τῶν ὅλων περιοχή», ὠνόμασθη δὲ οὕτω ἕνεκα τῆς ἐπικρατούσης «ἐν αὐτῷ τάξεως». Κόσμος δηλοῖ, ὡς γνωστόν, παρ' ὅλην τὴν ἀσάφειαν τῆς πρώτης ἐτυμολογίας, τὸ κόσμημα καὶ τὸ σύστημα, τὴν ἀρμονικὴν δηλ. διευθέτησιν τῶν μερῶν ὥστε νὰ ἀπαρτίσουν ἓν ὅλον. Ἐξ ἀρχῆς οὕτω τῆς ἱστορίας τῆς ἡ ἐννοια ἐρμηνεύεται πρὸς μίαν κατεύθυνσιν, ἡ ὁποία θὰ μείνῃ καὶ ἡ δεσπόζουσα, τὴν σημασίαν κυρίως τοῦ «οὐρανοῦ» ἢ ἄλλως τοῦ ὅλου συστήματος τῶν περὶ ἡμᾶς φαινομένων: «Κόσμος μὲν οὖν ἐστὶ σύστημα ἐξ οὐρανοῦ καὶ γῆς καὶ τῶν ἐν τούτοις περιεχομένων φύσεων λέγεται δὲ καὶ ἐτέρως κόσμος ἡ τῶν ὅλων τάξις τε καὶ διακόσμησις»². Κόσμος, κατὰ ταῦτα, δὲν εἶναι ἀπλῶς τὸ «ἐν ᾧ τὰ φαινόμενα» εὕρηται, ἀλλὰ κυρίως καὶ πρωτίστως ἡ ἀμοιβαία ἀναφορὰ τῶν, ἕνεκα τῆς ὁποίας δὲν μένουσιν

1. Ἀετίου Συναγωγή, 2, 1, 1 (Diels, Dox. 327 = Fragm. Vors. 14, 21). Χάριν συντομίας αἱ παραπομπαὶ εἰς τὰ ἀποσπάσματα τῶν ἀρχαϊκῶν γίνονται συνήθως ἐν τῷ κειμένῳ καὶ ἐντὸς παρενθέσεως πλὴν περιπτώσεών τινων μαρτυριῶν τρίτων (τοῦ Ἀριστοτέλους π.χ.), ὁπότε ἡ παραπομπὴ γίνεται εἰς τὸ οἰκεῖον ἔργον.

2. Ἀριστοτ., Περὶ κόσμου, 2, 391b 9.

ἄσχετα, σωρὸς ἐρριμένος, ἀλλὰ συνάπτονται καὶ συμπλέκονται κατὰ ὄργανικὸν τρόπον· ὄχι δηλ. ὁ περιέχων αὐτὰς κενὸς χώρος, ἀλλὰ ὁ τόπος, ἡ τοπο-θέτησις, ἡ ἀναφορὰ τῶν ὄντων εἰς ἄλληλα. Αὐτὴ εἶναι, πράγματι, καὶ ἡ ἀντίληψις, τὴν ὁποίαν ἀνέπτυξεν εἰς τὰς ἡμέρας μας ὁ Martin Heidegger¹. Κόσμος τοῦ ἀνθρώπου π.χ. εἶναι προπάντων ἡ κοινωνία, ὁ τόπος ὅπου ἔχει τὴν θέσιν του διὰ τῆς προσφορᾶς τῶν ὑπηρεσιῶν του. Ὡς τοιοῦτος ὁ κόσμος διέπεται ὑπὸ ἰδιαίτερας ἀρχῆς, ἡ ὁποία τὸν συγκρατεῖ καὶ τὸν διαρρυθμίζει, τὸ πνεῦμα, μιᾶς λεπτῆς ἀερῶδους οὐσίας, ἡ ὁποία τὸν διαχέει ὥς ἡ ψυχὴ μας διέπει τὸ σῶμα μας : «οἷον ἡ ψυχὴ ἡ ἡμετέρα ἀῆρ οὕσα συγκρατεῖ ἡμᾶς, καὶ ὅλον τὸν κόσμον πνεῦμα καὶ ἀῆρ περιέχει», κατὰ τὸ γνωστὸν ἀπόσπασμα (ἀπ. 2) τοῦ Ἀναξιμένους.

Ἡ τοιαύτη, ἐν τούτοις, τοπικὴ ἐκδοχὴ δὲν ἀποδίδει ὁλόκληρον τὸ περιεχόμενον τῆς ἐννοίας. Ἦδη οἱ Πυθαγόρειοι, ἐὰν κρίνωμεν ἀπὸ τὰ διασωθέντα χωρία τῶν, ἡρμήνευσαν ἀκριβέστερον τὴν κοσμικὴν ταύτην δομὴν δι' ἐντελεστέρας ἀναγωγῆς τῆς εἰς τὰς πρώτας ἀρχάς τῆς. Ὁ κόσμος, λέγει ὁ Φιλόλαος, ἀποτελεῖται ἐκ δύο ἀρχῶν, «τῶν περαινόντων καὶ τῶν ἀπείρων. ἐπεὶ δὲ ταὶ (αἱ) ἀρχαὶ ὑπάρχον οὐχ ὅμοιαι οὐδ' ὁμόφυλοι ἔσσαι (οὔσαι), ἤδη ἀδύνατον ἦς (ἦν) καὶ αὐταῖς κοσμηθῆναι, εἰ μὴ ἁρμονία ἐπεγένετο ὥτινῶν ἀδε τρώπῳ ἐγένετο». Διότι, συνεχίζει, τὰ μὲν ὅμοια καὶ ὁμόφυλα οὐδαμῶς ἐχρειάζοντο καθ' αὐτὰ ἁρμονίαν, ἐνθ' τὰ ἀνόμοια ἦτο «ἀνάγκα τᾷ τοιαύτῃ ἁρμονία συγκεκλεισθαι, οἷα μέλλοντι ἐν κόσμῳ κατέχεσθαι»². Διὰ τοῦ χωρίου αὐτοῦ διαγράφεται εὐκρινῶς ἡ περὶ κόσμου θεωρία τῶν Πυθαγορείων, εἰς τρόπον δὲ μάλιστα, ὁ ὁποῖος ἐπιτρέπει νὰ ἴδωμεν ὑπὸ νέαν προοπτικὴν τὴν ἀνωτέρω «τοπικὴν» σημασίαν τῆς λέξεως. Ὁ κόσμος δηλ. ὡς σύστημα ἀναφορῶν συντίθεται ἀπὸ ἀνόμοια πρὸς ἄλληλα δεδομένα. Ὁ Φιλόλαος ὀνομάζει αὐτὰ «ἄπειρα» καὶ «περαίνοντα», τὰ ὑπάγει δηλ. εἰς δύο εἰς ἀντίθεσιν τελούσας κατηγορίας, βεβαίως δὲ ὑφῆς μαθηματικῆς. Αἱ δύο αὗται ἀρχαὶ λέγονται «κατὰ συστοιχίαν», ἀποτελοῦν δηλ. ζεύγος ἀρχῶν ἀριθμούμενον πρῶτον εἰς τὸν κατάλογον τῶν ζευγῶν, τὰ ὁποῖα οἱ Πυθαγόρειοι ὠρίζον ὡς στοιχεῖα τοῦ κόσμου : πέρας, καὶ ἄπειρον, περιττὸν καὶ ἄρτιον, ἐν καὶ πληθὸς, δεξιὸν καὶ ἀριστερόν, ἄρρεν καὶ θῆλυ, ἡρεμοῦν καὶ κινούμενον, εὐθὺ καὶ καμπύλον, φῶς καὶ σκότος, ἀγαθὸν καὶ κακόν, τετράγωνον καὶ ἐτερόμηκες³. Εἶναι ἀξιοπρόσεκτον, ὅτι τὰ ζεύγη αὐτὰ δὲν εἶναι ἅπαντα δηλωτικὰ μαθηματικῶν σχέσεων· ὑπάρχουν μεταξύ τῶν καὶ τοπικαὶ - ἀναφορικαὶ (δεξιὸν καὶ ἀριστερόν), φυσικαὶ καὶ βιολογικαὶ (ἡρεμοῦν καὶ κινούμενον, φῶς καὶ σκότος, ἄρρεν καὶ θῆλυ),

1. M. Heidegger, Sein und Zeit, 7η ἐκδ., Tübingen 1953, σ. 86.

2. Στοβαίου, Ἐκλ., I, 21, 7d (= Fragm. Vors. 44 B 6).

3. Ἀριστοτ., Μτφ., A, 5, 986a 15 κέξ. (= Fragm. Vors. 58 B 5).

ἐπὶ πᾶσι δέ, τέλος, καὶ ἠθικαὶ κατηγορίαι (ἀγαθὸν καὶ κακόν). "Οτι, ὡς ἐκ τῆς ποικιλίας τῶν φαίνεται, δὲν εἶναι πιθανὸν νὰ ἀνήγοντο ἅπασαι εἰς ἐνιαίαν ἀρχήν, ἀλλ' ἦσαν ἁπλῶς ἄθροισμα τυχαίων ἐναντιοτήτων (ἐξ αὐτῶν, αἱ ὁποῖαι ἀπαντοῦν καθ' ἡμέραν) μαρτυρεῖ ἐπαρκῶς χωρίον τοῦ Ἀριστοτέλους, καθ' ὃ Πυθαγόρειος ἱατρός, ὁ Ἀλκμαίων, παρείχεν ὡς ἐναντιότητας τὰς τυχοῦσας (λευκὸν μέλαν, γλυκὺ πικρὸν κλπ.), οἱ δὲ ἐκ τῆς σχολῆς Πυθαγόρειοι διέφερον μόνον εἰς τοῦτο, ὅτι καθώριζον ἀκριβέστερον τὸν ἀριθμὸν τῶν ζευγῶν εἰς τὰ ὡς ἄνω δέκα¹.

Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ ἴδωμεν, πῶς συνελάμβανεν ὁ Ἀναξίμανδρος τὴν γένεσιν τῶν ἐναντίων: ἐποίει αὐτὰ νὰ «ἐκκρίνονται» («ἀποκρίνονται» ἐννοῶν ὡς τοιαῦτα, κατὰ τὴν παράδοσιν τῆς σχολῆς του, μόνον τὰ φυσικὰ ἐναντία, θερμὸν καὶ ψυχρὸν) ἀρχικοῦ νεφελώματος («γονίμου θερμοῦ τε καὶ ψυχροῦ»), τὸ ὁποῖον ἀνέκυψε διὰ τῆς αἰδίου σπειροειδοῦς κινήσεως τοῦ «ἀπείρου»². Ὁ Ἀριστοτέλης παρατηρεῖ, ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος ὥρισεν ὡς ἀρχὴν τῶν ὄντων τὸ ἄπειρον, ὅχι δέ, ὡς ὁ Θαλῆς πρὸ αὐτοῦ καὶ ὁ Ἀναξίμανης μετὰ ταῦτα, ὑλικόν τι στοιχεῖον (τὸ ὕδωρ ἢ τὸν ἀέρα), διότι μόνον διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ δὲν θὰ ὑπέλειπον γένεσις καὶ φθορά, μόνον δηλ. «εἰ ἄπειρον εἴη ὅθεν ἀφαιρεῖται τὸ γινόμενον»³. Ἄν δηλ. ἐτίθετο ὡς ἀρχὴ τὸ πεπερασμένον — ἢ καὶ τὸ πέρας καθ' ἑαυτὸ ὡς ἡ πηγὴ τοῦ πεπερασμένου —, τὰ ἐκ τῆς τοιαύτης ἀρχῆς προερχόμενα, καθὸ αἰτιατά της, θὰ ἔδει νὰ εἶναι καὶ αὐτὰ ὁμοίως πεπερασμένα. Ἵνα, λοιπόν, θεμελιώσῃ ἐπαρκῶς τὴν ἀπειρίαν τῶν ὄντων, εἰς τὰ ὁποῖα διασπείρεται συνεχῶς ἡ κινουμένη μᾶζα τοῦ κόσμου, ἀνῆγαγεν ὁ Ἀναξίμανδρος εἰς ἀρχήν, ὅθεν παράγονται ὅλα τὰ ὄντα, αὐτὸ τοῦτο τὸ ἄπειρον, συνῆγαγε δὲ ἐξ αὐτοῦ περαιτέρω καὶ ὅτι, κυρίως εἰπεῖν, ὁ κόσμος δὲν εἶναι εἷς, ἀλλὰ ἄπειροι διαδεχόμενοι ὁ ἐπόμενος τὸν ἡγούμενον. Ἐκ τοῦ ἀπείρου, δηλ. ἀναφαίνεται ἀπειρία μορφῶν, αἱ ὁποῖαι μεταπίπτουν ἀδιακόπως εἰς ἄλλας. Οὕτως ὁμως ἐρμηνευομένη ἡ ὕψι, ἐκ τῆς ὁποίας συνέστη ὁ κόσμος, ὡς μία δηλ. δομὴ μεταπιπτοῦσάν ἐναντιοτήτων (ἀπείρων τὸν ἀριθμὸν), καταλήγει ἐν τέλει εἰς ἄρσιν αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον ἐννοοῦμεν ὡς «κόσμον»: μᾶς δηλ. ἐνότητος καὶ δομικῆς ἁρμονίας.

Αὐτὴ δὲν ἦτο προφανῶς ἡ θεωρία τῶν Πυθαγορείων. Ὅπως συνάγεται ἐναργῶς ἐκ τοῦ χωρίου τοῦ Φιλολάου, τὸ ὁποῖον γνωρίζει ἐν ζευγὸς ἀρχῶν, ἄπειρα καὶ περαίνοντα, τὸ στοιχεῖον τοῦ πέρατος δὲν δύναται νὰ τεθῇ ὑφ' οἷαν ἐννοίαν τίθενται αἱ ἄλλαι ἐναντιότητες ὡς τὸ ἀντίθετον πρὸς τὸ ἄπειρον. Πέρας (ἢ τὰ περαίνοντα) εἶναι πᾶς κατ' οὐσίαν περι-

1. Ἐνθ' ἄν.

2. (Πλούτ.) Στρώμ. 2 (= Dox. 589 = Fragm. Vors. 12 A 10).

3. Ἀριστοτ., Φυσ., Γ, 4, 203b 6 κέξ. (= Fragm. Vors. 12 A 15).

τὸς ἀριθμὸς ὡς συμμετέχων εἰς τὴν ἀδιαίρετον φύσιν τοῦ ἐνός, ἄπειρον εἶναι τὸ ἄρτιον, διότι — παριστάμενον ἐποπτικῶς ὡς εὐθεΐα (ΑΒ) — δύναται κατὰ βούλησιν νὰ διαιρῇται ἐπ' ἄπειρον. Συμφώνως πρὸς αὐτὴν τὴν διάκρισιν *πᾶσαι* αἱ ἐναντιότητες, τὰς ὁποίας ἐγνωρίσαμεν ἀνωτέρω, ἰδιαιτέρως δὲ αἱ φυσικαὶ καὶ ποιοτικαὶ (θερμὸν - ψυχρὸν, φῶς - σκότος κ.ο.κ.), αἱ ἐναντιότητες δηλ. τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας τῶν Μιλησίων, ὑπάρχοντι μονομερῶς εἰς τὸ ἐν σκέλος τῆς θεμελιώδους πυθαγορείου ἐναντιότητος, εἰς τὸ σκέλος δηλ. τοῦ ἀπείρου, ἐφ' ὅσον πᾶσα κίνησις φυσικὴ, οὕσα καθ' ἑαυτὴν ἄπειρος, διχάζεται εἰς δύο ἐναντίας ποιότητας, αὗται εἰς δύο κ.ο.κ. Τὸ πέρας δὲν εἶναι ἐναντιότης φυσικὴ, διότι ὡς τοιαύτη θὰ ἦτο καὶ αὐτὸ ἄπειρον, ἀντιφάσκον τ.ἔ. πρὸς ἑαυτὸ καί, ἐπὶ πλεόν, ἀνίκανον νὰ συγκροτήσῃ, μιγνύμενον μὲ τὸ ἄπειρον, κόσμον.

Ὑπὸ τὸ φῶς τῶν διακρίσεων τούτων ἡ θεωρία τοῦ Ἡρακλείτου περὶ τοῦ λόγου καὶ τοῦ πυρὸς ὡς πρώτων στοιχείων τοῦ κόσμου δύναται νὰ ἐννοηθῇ ὑπὸ τὴν ὀρθὴν της, ὅπως νομίζω, ἔννοιαν. Ἡ ἔρευνα ἕως σήμερον μένει ἐν ἀμηχανίᾳ ἐνώπιον τῶν δύο πλευρῶν, τὰς ὁποίας δεικνύει ἡ φιλοσοφία του, τῆς περὶ φύσεως δηλονότι διδασκαλίας του, ἰδιαιτέρως δὲ τῆς περὶ πυρὸς ὡς τῆς οὐσίας τοῦ κόσμου (διὰ τῆς ὁποίας συνάπτεται πρὸς τὴν σχολὴν τῆς Μιλήτου), καὶ τῆς περὶ λόγου θεωρίας του ὡς τοῦ ἀφανοῦς νόμου αὐτοῦ. Μερικοί, ὡς ὁ Burnet¹, ἐθεώρησαν ταυτιζόμενα λόγον καὶ πῦρ, εἰς τὴν προσπάθειαν νὰ ἐμφανίσουν τὸν Ἡράκλειτον ὡς ἕνα ὀρθόδοξον συνεχιστὴν τῆς φυσιολογίας τῶν Μιλησίων· τοῦτο, ἄλλως τε, φαίνεται συμφωνοῦν καὶ πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἐρμηνείας, διὰ τῆς ὁποίας οἱ Στωικοὶ εἶδον εἰς τὸν Ἡράκλειτον τὸν κυριώτερον πρόδρομον τῆς φιλοσοφικῆς τῶν ἀρχῆς, ὅτι ὁ κόσμος καὶ ὁ θεός, ἡ ὦλη καὶ ἡ τάξις τοῦ κόσμου, ἔχουν τὴν αὐτὴν σωματικὴν σύστασιν. Ἄλλοι, ἀντιθέτως, ὅπως ὁ Reinhardt², παρετήρησαν, καὶ ὀρθῶς, ὅτι ἡ φυσιοκρατικὴ αὕτη ἀντίληψις δὲν ἐπαρκεῖ, ἵνα ἐξηγήσῃ τὴν σημασίαν τοῦ λόγου εἰς τὴν λειτουργίαν τοῦ κόσμου, ἀλλ' ὅτι ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἡρακλείτου ἀνέκυψεν ὡς προσπάθεια δι' ἐναρμόνισιν τῆς θεωρίας τῶν φυσικῶν ἐναντιοτήτων (ἡ ὁποία ἀνάγεται κατ' αὐτὸν εἰς ἄλλην, ἀνεξάρτητον τῆς Μιλήτου, φυσιοκρατικὴν σχολὴν, ἐφ' ὅσον οἱ Μιλήσιοι εἰσήγαγον ἀπλῶς τὰ στοιχεῖα — τοὐλάχιστον τὰ δύο ἐκ τῶν τεσσάρων, τὸ ὕδωρ καὶ τὸν ἀέρα —, ἐνῶ αἱ δύο ἐναντιότητες, στερεὸν καὶ ὑγρὸν, ψυχρὸν καὶ θερμὸν, ὡς ἡ ἡρτιωμένη θεωρία τὴν ὁποίαν γνωρίζει ὁ Ἡράκλειτος, δὲν δύνανται ἀνευ ἐτέρου νὰ ἀναχθῶν εἰς αὐτά) πρὸς τὴν νέαν ἀρχὴν τῆς Ἑλεατικῆς φιλοσοφίας, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ ὄν

1. J. Burnet, *Early Greek philosophy*, 4η ἐκδ., London 1958, σ. 168.

2. K. Reinhardt, *Parmenides und die Geschichte der griechischen Philosophie*, 4η ἐκδ., Frankfurt a.M. 1959, σσ. 155 κέξ., ἰδίᾳ 208 κέξ.

εἶναι ἓν, ἐπέκεινα τῶν ἀπατηλῶν φαινομένων τοῦ κόσμου. Ἐνῶ δηλ. ὁ Παρμενίδης, φρονεῖ, ὅτι αἱ φυσικαὶ ἐναντιότητες (ἀναφέρει ὡς τὸ ἀρχικὸν ζεύγος αὐτῶν τὸ φῶς καὶ τὴν νύκτα), εἶναι τὸ προῖον ἀνθρωπίνης αὐθαιρέσις, καὶ ὅτι μόνον τὸ ὄν, ὡς τὸ ἐννοεῖ ὁ νοῦς, εἶναι ἡ γνησίᾳ πραγματικότης, διὰ τὸν Ἡράκλειτον δὲν ἀρκεῖ ἡ ἀρνητικὴ αὕτη θέσις, τὸ διακρίνειν δηλ. τοῦ ὄντος τὰ ἐναντία, ἀλλ' ἐπιβάλλεται μία σύνθεσις, διὰ τῆς ὁποίας, τὸ ὄν, καίτοι ἀφανὲς καὶ χωριστὸν καθ' αὐτό, εἰσάγεται εἰς τὰς ἐναντιότητας ὡς ὁ νόμος τῆς μεταπτώσεώς των ὁ συγκροτῶν ταύτας εἰς κόσμον.

2. Φύσις καὶ κόσμος

Ἡ θεωρία αὕτη, πράγματι, συνιστᾷ μίαν πρόοδον συγκρινομένη πρὸς τὴν ἀντίληψιν περὶ γνησίως φυσιοκρατικοῦ χαρακτήρος τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἡρακλείτου, ἰδίᾳ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς περιφήμου διδασκαλίας, ὅτι τὰ «πάντα ρεῖ», τ.ἔ. μεταπίπτουν εἰς τὰ ἐναντία των ἄνευ ἐσωτερικοῦ τινος νόμου. Εἶναι, παρὰ ταῦτα, ἀνεπαρκὴς διὰ νὰ συναχθῇ ἐξ αὐτῆς μὲ σαφήνειαν ἡ ἀκριβὴς σημασία τοῦ λόγου ὡς νόμου διέποντος τὴν λειτουργίαν τοῦ κόσμου. Σειρὰ διακρίσεων πρέπει νὰ γίνη ἐν προκειμένῳ. Ἡ γνώμη, ἐν πρώτοις, τοῦ Reinhardt, ὅτι ἡ θεωρία τῶν φυσικῶν ἐναντίων δὲν δύναται νὰ ἀναχθῇ εἰς δόξαν τῶν Μιλησίων, ἐφ' ὅσον ἐκεῖνοι ἐγνώριζον τὰ ὑλικά μόνον στοιχεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δι' ἀλλοιώσεως (πυκνώσεως καὶ μανώσεως) παράγεται ὁ κόσμος, ἔρχεται ἀμέσως εἰς σύγκρουσιν πρὸς ὅσα ὁ Ἀριστοτέλης παρέδωκε διὰ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἀναξιμάνδρου : ὅτι δηλ. οὗτος ἀπέφυγε νὰ θέσῃ ὡς ἀρχὴν ἐν ἐπὶ μέρους στοιχείῳ (ὔδωρ, ἀέρα κλπ.) ἵνα μὴ ἀναιρέσῃ τὴν γένεσιν καὶ κίνησιν ἐν τῇ φύσει, εἰσῆγαγε δ' οὕτω τὸ ἄπειρον ὡς τὴν ἀρχὴν τῆς ἀπείρου ἐκκρίσεως τῶν φυσικῶν ἐναντίων. Δύο, πράγματι, δύνανται νὰ συμβαίνουν ἐν προκειμένῳ : εἴτε ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ἀκριβὴς εἰς τὰς πληροφορίας πού δίδει (ἡ τοῦλάχιστον ἔρμηνεὺι ὀρθῶς τὰς πληροφορίες πού εἶχε), ὅποτε, ἀντὶ νὰ ἀναζητῶμεν ἄλλοῦ, εἰς μυστηριώδεις ἀγνώστους, τὴν θεωρίαν τῶν ἐναντίων, δυνάμεθα καὶ αὐτὴν, ὁμοῦ μὲ τὴν τῶν στοιχείων, νὰ ἀναγάγωμεν εἰς τοὺς Μιλησίους, εἰδικώτερον δὲ εἰς τὸν Ἀναξιμάνδρον· εἴτε ὁ Ἀριστοτέλης, ὡς πράττει συχνά, ἡρμήνευσεν αὐθαίρετως τὴν θεωρίαν τοῦ Ἀναξιμάνδρου, εἰσαγαγὼν εἰς αὐτὴν διανοήματα, τὰ ὁποῖα προέκυψαν μετὰ ταύτην. Εἰς τὴν περίπτωσιν ὅμως αὐτὴν θὰ πρέπη νὰ ἐπανέλθωμεν καὶ ἡμεῖς εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ Ἀριστοτέλης ἡστόχησε, καὶ νὰ παράσχωμεν ἐξ ἀρχῆς νέαν τινὰ ἔρμηνειαν, ἡ ὁποία νὰ ἀποδίδῃ τὰ πράγματα καλλίτερον καὶ ἀκριβέστερον τῆς ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους παρασχεθείσης.

Ὅτι, ἐν πρώτοις, ἑλκύει τὴν προσοχὴν εἶναι ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης εἰσάγει ὡς αὐτονόητον εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ Ἀναξιμάνδρου ἐν ζεύγος ἀρ-

χῶν, τὸ ὁποῖον γνωρίζομεν ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν πυθαγόρειον, τὸ ζευγὸς δηλ. πέρατος καὶ ἀπείρου. Τὰ ἐπὶ μέρους φαινόμενα καὶ ὄντα τοῦ κόσμου ἔχουν ἐν ἑαυτοῖς περατότητα, «εἰ αἰε περαίνειν ἀνάγκη ἕτερον πρὸς ἕτερον». Μόνον, διὰ τοῦτο, τὸ ἄπειρον ὡς πρώτη ἀρχὴ τῶν δύναται νὰ ἀσφαλίσῃ εἰς αὐτὰ ἀπείρους μορφὰς ἐκδιπλώσεως (εἰς ἀπείρους πεπερασμένους κόσμους), ὡς «οὕτως ἂν μόνως μὴ ὑπολείπειν γένεσιν καὶ φθοράν». Εἶναι, ἐρωτᾶται, αὐτὰ ἀναξιμάνδρειος τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι ἢ ὁ Ἀριστοτέλης ἐνταῦθα ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν πυθαγόρειον θεωρίαν; Ἡ ἀπάντησις, ὡς φρονῶ, θὰ ἡδύνατο νὰ προκύψῃ ἀπὸ χωρία τῶν «Φυσικῶν»: «οἱ δὲ ἐκ τοῦ ἐνὸς ἐνούσας τὰς ἐναντιότητας ἐκκρίνεσθαι ὥσπερ Ἀναξίμανδρός φησιν»¹. Καὶ περαιτέρω: «ἀλλὰ μὴν οὐδὲ ἐν καὶ ἀπλοῦν εἶναι ἐνδέχεται τὸ ἄπειρον σῶμα, οὔτε ὡς λέγουσί τινες (ἐνν. ὁ Ἀναξίμανδρος) τὸ παρὰ τὰ στοιχεῖα, ἐξ οὗ ταῦτα γεννώσιν, οὐθ' ἀπλῶς· εἰσὶ γάρ τινες οἱ τοῦτο ποιούσι τὸ ἄπειρον, ἀλλ' οὐκ ἄερα καὶ ὕδωρ, ὡς μὴ τᾶλλα φθειῖνται ἀπὸ τοῦ ἀπείρου αὐτῶν»². Εἰς ταῦτα προσθετέα καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Πλουτάρχου περὶ κοσμογονίας τοῦ Ἀναξίμανδρου: «φησὶ δὲ τὸ ἐκ τοῦ αἰδίου γόνιμον θερμοῦ τε καὶ ψυχροῦ κατὰ τὴν γένεσιν τοῦδε τοῦ κόσμου ἀποκριθῆναι καὶ τινα ἐκ τούτου φλογὸς σφαῖραν περιφύηναι τῷ περὶ τὴν γῆν ἀέρι ὡς τῷ δένδρῳ φλοῖόν»³. Τὰ χωρία ταῦτα εἶναι διδακτικὰ ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων. Πρῶτον διότι ρητῶς ἀνάγουν εἰς τὸν Ἀναξίμανδρον («φησὶ») τὴν θεωρίαν τῶν ἐναντιῶν, ἐφ' ὅσον ὁ ὅρος «ἐκκρίνεσθαι» (ὡς καὶ ὁ συγγενὴς «ἀποκρίνεσθαι») φαίνεται ἀναξιμάνδρειος, καὶ δὴ καὶ εἰς τὴν σχέσιν αὐτοῦ πρὸς τὸ θερμὸν καὶ ψυχρόν· τὸ πρῶτον δὲ μέρος τοῦ ζεύγους (τὸ θερμὸν) ρητῶς πάλιν ταυτίζεται πρὸς τὸ πῦρ («φλογὸς σφαῖρα»), τὸ ὁποῖον «περιφύεται» εἰς τὸ δεύτερον («τῷ περὶ τὴν γῆν ἀέρι») ὡς εἰς τὸ δένδρον «φλοῖός». Ὡστε αἱ ἐναντιότητες δὲν ἀνεφάνησαν ὡς κάτι τὸ ἄσχετον πρὸς τὴν θεωρίαν τῶν στοιχείων — ὡς ἰσχυρίσθη ὁ Reinhardt —, ἀλλὰ προέκυψαν μετ' αὐτῆς ὡς τὰ οὐσιώδη τούτων κατηγορούμενα. Τὸ περαιτέρω συμπέρασμα, τὸ ὁποῖον προκύπτει ἐκ τῶν χωρίων, εἶναι ὅτι τὸ πῦρ δὲν ἦτο ἄγνωστον στοιχεῖον εἰς τοὺς Μιλησίους, ἰδιαίτερος δὲ εἰς τὸν Ἀναξίμανδρον, ἐφ' ὅσον σαφῶς καὶ κατὰ τρόπον ἀνάγλυφον (αἱ δηλωτικαὶ τοῦ πυρὸς ἐκφράσεις «φλογὸς σφαῖρα» καὶ «φλοῖός» ὡς καὶ ἡ ὅλη εἰκὼν τῆς ἀποκρίσεως καὶ κοσμογονίας φέρουν, εἴπερ τι καὶ ἄλλο, τὴν σφραγίδα τῆς σκέψεως, ἐποπτικῶς προβαίνουσης, ὡς συμβαίνει μὲ ὅλους τοὺς ἀρχαίους, τοῦ Ἀναξίμανδρου) φέρεται διακρινόμενον ἀπὸ τὰ ἄλλα στοιχεῖα, τὴν γῆν καὶ τὸν περὶ αὐτὴν ἀέρα, ὡς τό, συλλήβδην, «ψυχρόν». Μένει νὰ ἐννοήσωμεν

1. Ἀριστ., Φυσ., Α, 4, 187a 20 (= Fragm. Vors. 12 A 16).

2. Ἀριστ., Φυσ., Α, 5, 204b 22 (= Fragm. Vors. 12 A 16).

3. (Πλούτ.) Στρώμ., ἐνθ' ἀν.

διατί, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Θαλῆν καὶ ἐν συνεχείᾳ τὸν Ἀναξίμανδρον, ὁ Ἀναξίμανδρος δὲν ἀνήγαγεν εἰς ἀρχήν, ὡς θὰ ἠδύνατο νὰ τὸ πράξῃ, τὸ πῦρ (τὸ «θερμόν»), ἀλλὰ παρήγαγε καὶ αὐτὸ, ὁμοῦ μὲ τὰ ἄλλα (τὸ ὕδωρ καὶ τὸν ἀέρα καί, τρίτην, τὴν γῆν ὡς τὸ ὑπὸ τὸν ἀέρα κρυπτόμενον), ἀπὸ τὸ ἀδιαφόριστον «ἄπειρον».

Ἐκ τῶν ὄρων, τοὺς ὁποίους μετεχειρίσθη ὁ Ἀναξίμανδρος πρὸς δῆλωσιν τοῦ ἀπείρου («ἀθάνατον» καὶ «ἀνώλεθρον» ἀπ. 3) συνάγεται εὐχερῶς κατὰ τί τοῦτο διακρίνεται τῶν πεπερασμένων. Τὰ ὄντα τῆς φύσεως εἶναι πεπερασμένα, ὅχι ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ πυθαγορείου «πέρατος», ἥτοι τοῦ περατοῦντος ὁρίου («περαίνοντος»), ἀλλὰ τοῦ θνητοῦ καὶ φθαρτοῦ, τοῦ ὁποίου χωρίζεται ὡς ἀρχὴ τὸ ἀθάνατον καὶ ἀνώλεθρον. Τοῦτο εἶναι τὸ ἄπειρον, ὅχι ὑπὸ τινα ἀρνητικὴν σημασίαν, ἥτοι ὡς τὸ δεόμενον, κατὰ τοὺς Πυθαγορείους, περατώσεως, ἀλλ' ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν θετικόν, τὸ ὑπερβαῖνον δηλ. τὴν φθοράν καὶ τὸν θάνατον τῶν πεπερασμένων ὄντων, δι' αὐτὸ δὲ καὶ παράγον αὐτὰ ἀενάως καὶ αἰδίως. Ὅπως, ὄντως, συνάγεται ἐκ τῶν παρατεθέντων χωρίων ἡ ἐρμηνεία ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος ἔθεσε τὸ ἄπειρον ὡς ἀρχήν, διότι, ἂν ὥριζεν ὡς τοιαύτην τὴν γῆν, τὸ ὕδωρ ἢ τὸν ἀέρα, θὰ ἔπρεπε νὰ δεχθῇ δι' αὐτοῦ καὶ τὸν θάνατον, ἢ τὸ τέλος τοῦ κόσμου, ἔχει τοῦτο τὸ νόημα : ὅχι ὅτι τὸ ὕδωρ, ἢ ὁ ἀῆρ εἶναι πεπερασμένα ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῶν ὄντων, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἐξ αὐτῶν, ἀλλ' ὅτι τὸ «ἄπειρον αὐτῶν» δὲν εἶναι γεννητικόν, ἀπόλυτον δηλ. καὶ ἀρχικόν, ἐφ' ὅσον τεθέντος π.χ. τοῦ ὕδατος ὡς ἀρχῆς, τὰ ἄλλα τῶν ὄντων θὰ ἐφθείροντο ὑπὸ τοῦ ἀπείρου αὐτοῦ. Ἄν δηλ. τὸ ὕδωρ ἦτο ἀρχή, καὶ ὡς ἀρχὴ ἄπειρον, τὰ πάντα θὰ κατέληγον, ἢ μᾶλλον θὰ ἔμενον ἐξ ἀρχῆς, ὕδωρ, τὸ αὐτὸ δὲ ἰσχύει καὶ διὰ τὴν γῆν ἢ καὶ τὸν ἀέρα. Τὰ στοιχεῖα διὰ τὸν Ἀναξίμανδρον μετέχουν μὲν τῆς ἀρχῆς πολὺ οὐσιωδέστερον τῶν ὄντων τοῦ κόσμου, ὅχι ὅμως καὶ εἰς τρόπον ὥστε νὰ παύουν νὰ εἶναι αἰτιατὰ καθιστάμενα πρῶτα αἰτία. Μόνον τὸ ἄπειρον καθ' αὐτό, τὸ ἐνυπάρχον εἰς τὰ στοιχεῖα ἀλλὰ καὶ ὑπερβαῖνον αὐτά, δύναται νὰ θεμελιώσῃ τὴν γένεσιν χωρὶς τὸν κίνδυνον τοῦ θανάτου : τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα εἶναι αἰτιατὰ, ὡς καὶ τὰ ἄλλα τῶν ὄντων, ἢ, ἀκριβέστερον διατυπούμενον : οἱ πρῶτοι καὶ γενικώτατοι χαρακτῆρες, ὑπὸ τῶν ὁποίων διέπονται αἱ ποικιλίαι τῶν ὄντων.

Ἐκ τούτου δὲν ἔπεται προφανῶς, ὅτι τὸ ἀναξιμάνδρειον «ἄπειρον» εἶναι ἀρχὴ νοητὴ διασπῶσα τὴν ὕλοκρατίαν τῶν Μιλησίων. Τὸ ἄπειρον εἶναι «ἀνώλεθρον» ἐν τῇ ἐννοίᾳ μιᾶς πρώτης, ἀδιαφορίστου εἰσέτι ὑλικῆς μάξης, πρὸς τὴν ὁποίαν συνάπτεται ἡ «αἰδὶος κίνησις». Τούτου τεθέντος ἐντύπωσιν, πράγματι, προκαλεῖ ἡ συγγένεια τοῦ Ἀναξιμάνδρου πρὸς τὸν Ἡράκλειτον. Ἐξ ὅσων ἀνωτέρω ἀνεπτύξαμεν, ἢ ἀπόστασις μεταξὺ τῶν — τοῦλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ τὸν φυσιολόγον Ἡράκλειτον, τὸν εἰσηγητὴν τοῦ στοιχείου τοῦ πυρὸς ὡς τῆς ἀρχῆς τῶν φυσικῶν φαινομέ-

νων — εἶναι τόσον μικρά, ὥστε νὰ δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι ὁ Ἡράκλειτος ἀπλῶς ἐξέφρασε θετικῶς ὅ,τι ὁ Ἄναξίμανδρος πρῶτος διετύπωσε ὑπὸ μορφὴν προβλήματος. Κατὰ τί διακρίνονται, πράγματι, τὰ φυσικὰ των συστήματα ἢ κατὰ τοῦτο καὶ μόνον, ὅτι ὁ μὲν Ἄναξίμανδρος τὴν ἀρχικὴν, ἀθάνατον ὑλικὴν μᾶζαν ἐπιμένει νὰ μὴ ὀνομάζῃ εἰσέτι πῦρ, ἐνῶ ὁ Ἡράκλειτος καλεῖ τοῦτο «αἰεζῶν» (ἀπ. 30), τ.ἔ. ἀθάνατον καὶ ἀνώλεθρον ὡς ὁ Ἄναξίμανδρος τὸ ἄπειρον, καὶ θέτει αὐτὸ ὡς τὴν πρώτην ὑλικὴν ἀρχὴν πάσης γενέσεως; Τὸ ἀπ. 90 εἶναι ἐν προκειμένῳ χαρακτηριστικόν: «*πυρὸς τε ἀνταμοιβὴ τὰ πάντα καὶ πῦρ ἀπάντων ὡς ὅσπερ χρυσοῦ χρῆματα καὶ χρημάτων χρυσός*». Τὸ χωρίον ἐρμηνεύεται συνήθως ὡς ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἀνταλλαγὴν ἐμπορευμάτων μὲ χρυσόν, ἥτοι μὲ χρυσοῦν νόμισμα, τ.ἔ. εἰς τὴν νομικὴν πρᾶξιν τῆς ἀγοραπωλησίας· διότι, πράγματι, μόνον ὁ χρυσὸς χρησιμεύει εἰς τὰς συναλλαγὰς ὡς μέσον τὸ ὁποῖον, ὡς ἐκ τῆς ἀξίας του, ἀνταλλάσσεται γενικῶς μὲ παντὸς εἶδους ἐμπορικὰ εἶδη. Δυνατὸν ὅμως ἢ εἰκὼν νὰ σημαίῃ καὶ κάτι βαθύτερον, μίαν ἐσωτερικὴν συνάφειαν καὶ συγγένειαν χρυσοῦ καὶ χρημάτων. Δυνατὸν δηλονότι ὡς «*χρήματα*» νὰ ἐννοῶνται ἐνταῦθα νομίσματα ἐκ χρυσοῦ, τὰ ὁποῖα ἀνταλλάσσονται προφανῶς μὲ ἴσον ὄγκον αὐτοῦ, ἐφ' ὅσον ὁ χρυσὸς δὲν ἀποβάλλει ποτὲ τὴν ἀξίαν του, εἰς οἵανδήποτε συγκεκριμένην μορφήν καὶ ἂν οὗτος τραπῇ. Τὸ νόημα τοῦτο συμφωνεῖ καὶ πρὸς τὸ ἀπ. 31, κατὰ τὸ ὁποῖον «*πυρὸς τροπαὶ πρῶτον θάλασσα, θαλάσσης δὲ τὸ μὲν ἤμισυ γῆ, τὸ δὲ ἤμισυ πρηστήρ*». Θάλασσα ἄρα καὶ γῆ καὶ ἔμπυρος δίνη (ὑδῶρ τ.ἔ. καὶ γῆ καὶ δινούμενον πῦρ, δηλ. τὰ στοιχεῖα) δὲν εἶναι ἑτερόν τι ἢ αἱ διαμορφώσεις καὶ μεταπτώσεις τοῦ πρώτου πυρός, ὅπως ἀκριβῶς τὰ χρυσᾶ νομίσματα τοῦ καθαροῦ ἀδιαμορφώτου χρυσοῦ. Τὸ τελευταῖον τοῦτο χωρίον δίδει δηλ. μίαν εἰκόνα τῆς φυσιολογίας τοῦ Ἡρακλείτου τελείως παράλληλον πρὸς τὴν ἀνωτέρω διαγραφείσαν τοῦ Ἄναξίμανδρου: ἡ ἀρχικὴ ἀνώλεθρος μᾶζα (τὸ «αἰεζῶν πῦρ» κατὰ τὸν Ἡράκλειτον, τὸ «ἀθάνατον» «ἄπειρον» κατὰ τὸν Ἄναξίμανδρον) τρέπεται (ἁλλοιοῦται, διὰ πυκνώσεως προφανῶς) εἰς γῆν διὰ τοῦ ἐνδιαμέσου σταδίου τῆς ρευστότητος (τοῦ ὕδατος ἢ τῆς «θαλάσσης»): μόνον ὅμως τὸ ἤμισυ ταύτης ἁλλοιοῦται πυκνούμενον καὶ καταλήγει εἰς γῆν· τὸ ἕτερον ἤμισυ τοῦ ὕγρου ἀποκρίνεται τῆς ἁλλοιωθείσης μάζης καὶ ὡς περιδινούμενον σύννεφον ἐπανερχεται εἰς τὴν ἀρχικὴν του πυρώδη κατάστασιν. Ὅπως καὶ ὁ Ἄναξίμανδρος οὕτω καὶ ὁ Ἡράκλειτος δέχεται, λοιπόν, καὶ αὐτὸς τὴν αἰδίου περιδίνησιν («πρηστήρα») ¹ ὡς τὴν κίνησιν τὴν διακρίνουσαν τὴν ὑλικὴν μᾶζαν εἰς δύο — εἰς τὸ ζεῦγος δηλ. τῶν ἐναντίων στοιχείων, θερμοῦ (πρηστήρος, πυρός) καὶ ψυχροῦ (λοιπῶν, ἁλλοιουσμένων στοιχείων). Ἡ μόνη διαφορὰ των εἶναι ἀπλῶς, ὅτι ὁ μὲν Ἄναξι-

1. Περὶ τοῦ «πρηστήρος» βλ. Burnet, ἐνθ' ἂν., σσ. 148 - 150.

μανδρος θεωρεῖ ὡς τὴν ἀρχὴν τῆς ἐκκρίσεως τὴν ἀδιαφόριστον μᾶζαν, ἐνῶ ὁ Ἡράκλειτος ὀρίζει ταύτην ὡς πῦρ, καὶ τοῦτο διότι τὸ πῦρ ἔχει τὴν δύναμιν νὰ ὑπερνικᾷ τὴν ἀλλοίωσιν (τὴν πρὸς τὸ ψυχρότερον κίνησιν, τὴν πύκνωσιν) ἀποκρινόμενον τοῦ ψυχροῦ ἵνα παραμείνῃ καθαρὸν, ἂν ὅχι τὸ πῦρ τὸ καθ' ἡμᾶς (τὸ ὁποῖον βλέπομεν νὰ ἀποκρίνεται εἰς τὰς θαλασσίας περιδινήσεις, τοὺς «πρηστήρας»), ὅπωςδὴποτε ὁμως μία εὐγενεστάτη ἀδιαφόριστος μᾶζα, πρὸς τὴν ὁποίαν τὸ ἡμέτερον πῦρ εἶναι τὸ συγγενέστατον — τὸ «ἀείζων πῦρ», τὸ ὁποῖον τρέπεται μὲν εἰς τὰ εὐτελέστερα, διαφορίζεται ὁμως ἀμέσως καὶ ἐπιστρέφει εἰς ἑαυτό. Αὐτὴν τὴν θεμελιώδη διαφόρησιν, γεννητικὴν τῶν ἐναντιοτήτων, ἐκ τῶν ὁποίων συνιστᾶται ὁ κόσμος, δέχονται εἰς τὴν φυσιολογίαν τῶν τόσον ὁ Ἀναξίμανδρος ὅσον καὶ ὁ Ἡράκλειτος, τοῦ τελευταίου ἀπλῶς συνεχίζοντος, πέρα τῆς πρώτης ἐναντιότητος (ψυχροῦ καὶ θερμοῦ), τὴν ἀπαρίθμησιν καὶ τῶν ἄλλων, αἱ ὁποῖαι ἐκ ταύτης ἀπέρρευσαν : «*νοῦσος ὑγίειν ἐποίησεν ἥδὲ καὶ ἀγαθόν, λιμός κόρον, κάματος ἀνάπαισιν*» (ἀπ. 111)· αἱ θετικαὶ δηλονότι ποιότητες, αἱ ὁποῖαι συνθέτουν τὸν κόσμον, (ὕγεια, κόρος, ἀνάπαισις), προέρχονται ἀπὸ τὴν «ἀπόκρισιν» τῶν ἐναντίων ἐκάστης (νόσου, λιμοῦ, καμάτου), τὰ ὁποῖα διαφορίζόμενα, τείνοντα δηλ. πρὸς τὴν πρώτην πυρίνην τῶν καθαρότητα, ἀφίνουν νὰ φανῇ τὸ μῖγμα ἐκεῖνο, ἐκ τοῦ ὁποίου συνιστᾶται ὁ κόσμος (τὸ ἥδὲ καὶ τὸ ἀγαθόν).

3. Λόγος καὶ κόσμος

Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἀρχίζουν νὰ ἀναφαίνωνται αἱ πρῶται διαφοραὶ εἰς τὰ κοσμολογικὰ συστήματα τοῦ Ἀναξίμανδρου καὶ τοῦ Ἡρακλείτου. Εἶδομεν ὅτι τὸ ἄπειρον (εἴτε ὡς ἄπειρος μᾶζα ὀρίζεται εἴτε ὡς ἀείζων πῦρ) δὲν δύναται ποτὲ νὰ σχηματίσῃ, κυρίως εἰπεῖν, κόσμον, ἐφ' ὅσον τὸ αἰτιατόν του διακρίνεται — κατὰ τὸ αἷτιον — εἰς ἀπειρίαν ἀλλήλας διαδεχομένων μορφῶν· οὕτω, τῷ ὄντι, ὁ Ἀναξίμανδρος, συνεπῆς πρὸς τὴν θεωρίαν του, ἐδέχετο «*γεννᾶσθαι ἀπείρους κόσμους καὶ πάλιν φθίρεσθαι εἰς τὸ ἐξ οὗ γίνεσθαι*»¹. Ἀντιθέτως, ὁ Ἡράκλειτος, κατὰ μαρτυρίαν τοῦ Πλάτωνος, ἐδίδαξε τὴν αἰωνιότητα (τὸ ἐνιαῖον δηλ. καὶ ἄρα πεπερασμένον) τοῦ κόσμου διαφέρων τοῦ Ἐμπεδοκλέους, κηρύσσοντος τὴν περιοδικότητα αὐτοῦ : «*διαφερόμενον γὰρ αἰεὶ ξυμφέρεται, φασὶν αἱ συντονώτεραι τῶν Μουσῶν* (τ.ἐ. ὁ Ἡράκλειτος), αἱ δὲ *μαλακώτεραι* (ἦτοι ὁ Ἐμπεδοκλῆς) *τὸ μὲν αἰεὶ τοῦτ' οὕτως ἔχειν ἐχάλασαν, ἐν μέρει δὲ ποτὲ μὲν ἐν εἶναι φασιν τὸ πᾶν καὶ φίλον ὑπ' Ἀφροδίτης, ποτὲ δὲ πολλὰ καὶ πολέμιον αὐτὸ*

1. Ἀετίου Συναγωγὴ, 1, 3, 3 (= Dox. 277 = Fragm. Vors. 12 A 14).

2. Πλάτ., Σοφ., 242d (= Fragm. Vors. 22 A 10).

αὐτῷ διὰ Νεῖκός τι»². Εἶναι, παρὰ ταῦτα, ἄξιον προσοχῆς, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης συνάπτει εἰς ἓν Ἡράκλειτον καὶ Ἐμπεδοκλέα ὡς ἀμφοτέρους διδάξαντας τὴν κατὰ περιόδους φθορὰν καὶ ἀναγέννησιν τοῦ κόσμου: «ὥσπερ Ἐμπεδοκλῆς ὁ Ἀκραγαντίνος καὶ Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος», ὁ ὁποῖος «φησὶν ἅπαντα γίνεσθαι ποτε πῦρ»¹. ἄκριβως δηλ. ὡς ἰσχυρίσθησαν καὶ οἱ Στωικοί, οἱ ὅποιοι ἀνήγαγον τὴν περὶ περιοδικῆς ἐκπυρώσεως τοῦ κόσμου θεωρίαν τῶν εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἡρακλείτου. Τὸ ζήτημα ἀψηχόλησεν ἐπανειλημμένως τὴν ἔρευναν, ὁ Reinhardt δὲ ὑπεστήριξε, στηριζόμενος εἰς τὴν διάκρισιν τοῦ Πλάτωνος, τὴν αἰωνίως ἀπαράλλακτον λειτουργίαν τοῦ κόσμου εἰς τὸν Ἡράκλειτον, ἀποκρούων τὰς ἀντιθέτους μαρτυρίας τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τῶν Στωικῶν². Τὸ κύριον ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ταύτης συνίσταται εἰς τὸ ὅτι, πράγματι, διάφορα ἀποσπάσματα ὁμιλοῦν γενικῶς περὶ μονίμου κινήσεως τοῦ πυρὸς πρὸς τε τὰ κάτω (θάλασσαν - γῆν) καὶ πρὸς τὰ ἄνω: «ὁδὸς ἄνω κάτω μία καὶ ὡτὴ» (ἀπ. 60), οὐδαμοῦ δὲ ἐξ ἄλλου γίνεται σαφῆς καὶ κρυστάλλινος λόγος περὶ περιοδικῆς ἐκπυρώσεως (ἢ περὶ τοῦ ἀντιθέτου μαρτυρία τοῦ Κλήμεντος θεωρεῖται οὐχὶ ἀξιοπίστος, καθὼς ὑπηρετοῦσα σκοποὺς ἀπολογητικούς).

Ἡ ἰδική μου ἄποψις στηρίζεται εἰς ὅσα ἐξετέθησαν ἀνωτέρω περὶ τῆς συγγενείας τῶν κοσμικῶν συστημάτων Ἀναξίμανδρου καὶ Ἡρακλείτου. Καὶ ὁ Ἀναξίμανδρος, πράγματι, ὁμιλεῖ περὶ μιᾶς τάξεως φυσικῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν ἀπεκρίθησαν ἀρχικῶς τῆς ἀθανάτου καὶ ἀνωλέθρου μάζης αἱ πρῶται ἐναντιότητες. Ὅμιλεῖ βεβαίως πρωτίστως διὰ «τὴν γένεσιν τοῦδε τοῦ κόσμου», συνάγει δὲ ἐκ τῆς αἰδιότητος τῆς ἀπείρου ἀρχῆς, ὅτι ἄπειροι κόσμοι ὑπέστησαν καὶ ὑποστήσονται εἰς τὸ μέλλον. Ἀλλ' ἡ κυρία νομοτέλεια, ἡ «ἀπόκρισις» δηλ. ἡ αἰδιος «κίνησις» τῆς περιδινήσεως, διὰ τῆς ὁποίας «ἀποκρίνονται» τὸ θερμὸν καὶ ψυχρὸν, μένει ἑσαεὶ ἀπαράλλακτος. Ὁ Ἀναξίμανδρος δηλ., ὡς ἄλλωστε πᾶς φυσικὸς μέχρι σήμερον, προβάλλει ὡς αὐτονόητον φυσικὴν νομοτέλειαν τὴν αἰδιότητα ἀρχῆς, τὴν ὁποίαν παράγει ὁ νοῦς, φρονίμως ὁμως ἀφίσταται ἀπὸ τοῦ νὰ προχωρήσῃ τοσοῦτο, ὥστε νὰ ὑπαγορεύσῃ δι' αὐτῆς εἰς τὴν φύσιν τὸν τρόπον διαμορφώσεως καὶ τῶν ἐλαχίστων μεταβολῶν τῆς: ὁ νόμος τῆς φυσικῆς μεταβολῆς εἶναι αἰωνίως ὁ αὐτός, οἱ κατ' αὐτὸν ὁμως παραγόμενοι κόσμοι διαφέρουν εἰς ποικιλίαν ἐπ' ἄπειρον. Τοῦτο ὁμως εἶναι καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ συστήματος τοῦ Ἡρακλείτου· ἡ διαφορὰ του συνίσταται μόνον εἰς τοῦτο, ὅτι ὁ Ἡράκλειτος γνωρίζει καλῶς — ἐκ τῶν προηγηθέντων αὐτοῦ Πυθαγορείων καὶ Ἐλεατῶν — ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος παραβλέπει, ὅτι τὸ

1. Ἀριστοτ., Περὶ οὐρανοῦ, Α, 10, 279b 12 καὶ Φυσ., Γ, 5, 205a 3 (= Fragm. Vors. 22 Α 10).

2. Reinhardt, ἔνθ' ἀν., σσ. 158 κέξ.

ἄπειρον ὡς ἀρχὴ γεννῶσα συνεχῶς ἀπείρους μορφὰς φυσικῶν φαινομένων μόνον «κόσμον» δὲν συνιστᾷ, διότι ἄνευ τοῦ «ξυνοῦ», τοῦ ἔχοντος δηλ. ἐν ἑαυτῷ ἐνότητα δομῆς («ξυνόν» εἶναι τὸ «συν-ιόν» τὸ ὁμοῦ βαδίζον), καὶ «ὁ κάλλιστος κόσμος» ἀκόμη εἶναι «σάσμα (σῶρος) εἰκῇ κεχρυσμένων» (ἀπ. 124). Οἱ μὴ μετέχοντες τοῦ «ξυνοῦ» «ἀπείροισιν εὐόκασιν», ὁμοιάζουν πρὸς τοὺς ἔχοντας ἀπειρίαν, οὐχὶ δηλ. τὴν ἰκανότητα νὰ διέλθουν, περάσουν ἀπέναντι, εἰς τὴν ἐνότητα τοῦ ξυνοῦ. Τὸ ἄπειρον οὕτω διὰ τὸν Ἡράκλειτον ἀποβάλλει τὸν θετικὸν χαρακτήρα του, διὰ τοῦ ὁποίου διεστέλλετο ἀπὸ τὰ φθειρόμενα ὄντα, καθίσταται δὲ οὕτω ἄρνησις, ἀπειρία ξυνοῦ. Ἡ ἐξέλιξις ἔχει οὕτω : πεπερασμένον (φυσικά ὄντα καὶ τὰ βαρύτερα τῶν στοιχείων, γῆ, ὕδωρ, ἀήρ : Θαλῆς, Ἀναξίμανης) — ἄπειρον (: Ἀναξίμανδρος, ἢ αἰεζῶον πῦρ : Ἡράκλειτος) — ξυνόν ἢ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἄπειρον, «περαῖνον», ὡς διατυποῦν τοῦτο οἱ Πυθαγόρειοι. Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ «ξυνοῦ» τούτου (Ἡρ.) ἢ τοῦ «περαίνοντος» (Πυθ.) αἱ ἀντιλήψεις «τῶν πολλῶν» καταβιβάζονται εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς ἀπλῆς ὑποκειμενικῆς φρονήσεως ἢ ἀπειρίας : «ζῶουσιν οἱ πολλοὶ ὡς ἰδίαν ἔχοντες φρόνησιν» (ἀπ. 2), δηλ. ὡς «ἀξύνετοι» (ἀπ. 1). Ἀπέναντι εἰς τὰς ποικιλίας αὐτὰς τῶν ἀτομικῶν ἀντιλήψεων ἐγείρεται ὁ λόγος ὡς τὸ κυρίως «ξυνόν», τὸ αἰώνιον καὶ ἀμετάβλητον καὶ ἐνιαῖον : «τοῦ δὲ λόγου τοῦδε ἐόντος αἰεὶ ἀξύνετοι γίνονται ἄνθρωποι» (ἀπ. 1).

Μόνον τώρα δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν τί εἶναι νέον καὶ τί παλαιὸν εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ Ἡρακλείτου περὶ κόσμου : «κόσμον τόνδε, τὸν αὐτὸν ἀπάντων, οὐτὲ τις θεῶν οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν, ἀλλ' ἦν αἰεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται πῦρ αἰεζῶον, ἀπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσβεγνόμενον μέτρα» (ἀπ. 30)· καὶ : «ὁ Ἡράκλειτος φησὶ τοῖς ἐγρηγορόσιν ἓνα καὶ κοινὸν κόσμον εἶναι, τῶν δὲ κοιμωμένων ἕκαστον εἰς ἴδιον ἀποστρέφεσθαι» (ἀπ. 89)· ἔτι δέ : «αἰὼν παῖς ἐστὶ παίζων, πεσσεύων· παιδὸς ἢ βασιλῆῃ» (ἀπ. 52). Ὅπως συνάγεται ἐκ τῶν χωρίων αὐτῶν, κατανοουμένων ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ἀνωτέρω διακριβώσεων, ὑπάρχει ἓνας κόσμος κοινὸς καὶ ἓνας λόγος κοινὸς ὁμοίως δι' ὅλους. Ὁ λόγος εἶναι ὁ νόμος, ὁ ὁποῖος διέπει τὸν κόσμον καὶ παρέχει εἰς αὐτὸν ἐνότητα συγκροτήσεως καὶ λειτουργίας, ὡς ἀκριβῶς καὶ ὁ νόμος, ὁ ὁποῖος διέπει μίαν πόλιν (ἀπ. 114). Ὁ νόμος οὗτος εἶναι θείας ὕφης, τὸ ξυνόν ἢ ὁ λόγος, ὁ ὁποῖος «κρατεῖ τοσοῦτον ὁκόσον ἐθέλει καὶ ἐξασκεῖ πᾶσι καὶ περιγίνεται», ἥτοι ἂν ἐνὸς μὲν εἰσέρχεται εἰς τὸν κόσμον ἵνα τὸν συγκροτήσῃ, ἂν ἑτέρου ὅμως ἐξέχει αὐτοῦ καὶ διαχωρίζεται ἀπὸ τούτου. Τὸ πρῶτον τ.ἔ. εἶναι ὁ λόγος, ὃχι ὁ κόσμος, ἡ αἰδιότης καὶ ἐνότης τοῦ κόσμου παρέχονται εἰς αὐτὸν ὃχι ἐξ ἰδίας δυνάμεως ἀλλὰ ἀπὸ τὸν διέποντα τὴν λειτουργίαν του λόγον. Οὕτω τὰ μέτρα, τὰ ὁποῖα ἀνάπτει καὶ ἀποσβεγνύει τὸ πῦρ καὶ διὰ τῶν ὁποίων ἀκριβῶς συγκροτεῖται ὁ κόσμος, δὲν εἶναι ἢ μέτρα δάνεια, παρεχόμενα ὑπὸ τοῦ λόγου καὶ ὃχι ὑπὸ τοῦ πυρός,

τὸ ὁποῖον ἀπλῶς κινεῖται κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ λόγου διαγραφομένην νομοτέλειαν. Οὕτε τὸ πῦρ καὶ τὰ ἐξ αὐτοῦ εἶναι κόσμος (ἀλλὰ μόνον «σάρμα εἰκὴ κεχυμένων»), οὔτε μόνος ὁ λόγος, τὸ χωριστόν, ἀλλὰ ἀκριβῶς τὸ πῦρ ὅπως διέπεται ὑπὸ τοῦ λόγου. Ἡ φυσικὴ, κατὰ ταῦτα, κοσμολογία τοῦ Ἀναξίμανδρου παραμένει ἀνέπαφος, ἀλλ' ἡ ἀρχὴ τῆς μετατοπίζεται, ὁ κόσμος παύει νὰ θεωρῇται ὡς προϊόν τοῦ ἀπείρου (ὅπερ μόνον ἀκοσμίαν προκαλεῖ) καὶ ἀναγνωρίζεται τώρα ὡς δημιουργία τοῦ λόγου.

Μένει τὸ περίφημον πρόβλημα τῆς περιοδικῆς ἐκπύρωσεως. Εἶδομεν, ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος δὲν ἐθεώρησεν ἀσυμβίβαστον τὴν «αἰδίον» περιδίνησιν (διὰ τῆς ὁποίας ἀποκρίνονται τὰ ἐναντία) πρὸς τὴν ἀπειρίαν τῶν κόσμων· ἡ κίνησις τοῦ ἀπείρου μένει ἡ αὐτή, διαφέρουν δὲ μόνον τὰ προϊόντα τῆς· διαφέρουν δὲ ὅχι *παρὰ* τὴν ὁμοιομορφίαν τῆς κινήσεως, ἀλλ' ἀκριβῶς *ἐνεκα* ταύτης καὶ ἐν συνεπείᾳ πρὸς τὴν ὑφὴν αὐτῆς ὡς ἀπείρου. Ὁ Ἡράκλειτος ἀντιλαμβάνεται, ὅτι ὁμοιόμορφος κίνησις δὲν συμβιβάζεται πρὸς τὴν ὑφὴν τοῦ ἀπείρου, δι' αὐτὸ καὶ ἀνάγει τὸ ὁμοιόμορφον εἰς τὴν νομοτέλειαν τοῦ λόγου. Τί μένει, λοιπόν, ὡς προϊόν τῆς ἀπείρου κινήσεως; Τὸ ἄτακτον καὶ ἀνεξέλεγκτον τῆς πυρίνης οὐσίας· ἂν ἐξηρτᾷτο ἀπὸ αὐτὴν, θὰ ἔπαιζε μὲ τοὺς κόσμους τὸ παιγνίδιον τῶν πεσσῶν, θὰ τοὺς παρήγε καὶ θὰ τοὺς κατέστρεφε κατ' ἀέναον κύκλωμα, ὅπερ ἀκριβῶς ἐμποδίζει ὁ λόγος. Ἐνῷ ὅμως τὸ ἀπ. 30 εἶναι ἐπαρκὲς ὡς μαρτυρία τῆς θέσεως ὅτι ὁ κόσμος ὁ ἡμέτερος εἶναι εἰς ὡς προερχόμενος ἐκ τῆς αἰδιότητος τοῦ λόγου, οὐδόλως, νομίζω, προεξοφλεῖ, ὅπως συνήγαγε τοῦτο ὁ Πλάτων, τὴν αἰδιότητα ἐν τῇ ἐννοίᾳ ὅτι οὐδαμῶς μεταβάλλεται. Ὅτι ὁ κόσμος δὲν εἶναι «σάρμα», σύγχυσις ἀπειρῶν ἀνομοίων μορφῶν, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸν λόγον καὶ ὅχι εἰς ἰδίαν ἑαυτοῦ ἰκανότητα· ὅτι ὅμως ἡ νομοτέλεια αὐτὴ δὲν φθάνει νὰ ἐξαλείψῃ τὴν ποικιλίαν εἰς τὰ φαινόμενα, τοῦτο οὔτε ἡ φυσικὴ κοσμολογία τοῦ Ἀναξίμανδρου ἀπέκλειεν, οὔτε ἡ λογικὴ κοσμολογία τοῦ Ἡρακλείτου. Ἡ σταθερότης τῆς ἐνιαίας κινήσεως, εἴτε ἀνάγεται αὕτη εἰς τὸ ἄπειρον εἴτε ὀφείλεται εἰς τὸν λόγον, δὲν ἀποκλείει τὴν ἄπειρον διαφύρῃσιν, ἀλλ' ἀναφέρει ταύτην ἀπλῶς εἰς ἓν πάγιον σχῆμα. Μία μόνον, ὡς φαίνεται, ὑπάρχει διαφορά· ἐνῷ οἱ ἀλλήλους διαδεχόμενοι κόσμοι διὰ τὸν Ἀναξίμανδρον εἶναι ἀνόμοιοι (τοῦλάχιστον οὐδαμοῦ ἀναφέρεται τι περὶ τῆς ὁμοιότητός των), αἱ εἰς τὸ ἄπειρον σύμφυτοι ἀλλαγαὶ τοῦ πυρός, αἱ ὁποῖαι ἐκάστοτε ὁδηγοῦν εἰς νέας καταστροφὰς καὶ δημιουργίας (παίγνιον τῶν πεσσῶν, τὸ ὁποῖον παίζει ὁ «αἰών», ἡ ζωὴ δηλ. ὡς ἀρχὴ χωρισμοῦ περιόδων ὑπάρξεως), μορφοῦνται ὑπὸ τοῦ λόγου εἰς τρόπον, ὥστε ἡ ἐπανάληψις νὰ διδῇ ὁμοιόμορφον ἀποτέλεσμα: ἐκάστην τ.ἐ. ἐκπύρῳσιν διαδέχεται ἕτερος κόσμος, ὅμοιος κατὰ πάντα πρὸς τὸν παλαιόν· τοῦτο ἦτο, πράγματι, καὶ ἡ ἐρμηνεία τῶν Στωικῶν, σύμφωνος κατ' ἀρχὴν πρὸς τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ ὁμοιότητος εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ τῶν συστημάτων

τοῦ Ἑρακλείτου καὶ τοῦ Ἑμπεδοκλέους. Τὸ αὐτὸ προκύπτει ἐμμέσως καὶ ἐκ τοῦ ἀπ. 88 : *«ταῦτό τ' ἐνὶ ζῶν καὶ τεθνηκὸς καὶ ἐργηγορὸς καὶ καθεύδων καὶ νέον καὶ γηραιόν· τάδε γὰρ μεταπεσόντα ἐκεῖνά ἐστι καὶ κεῖνα πάλιν μεταπεσόντα ταῦτα»* ἐρωτᾶται δηλ. : ἂν αἱ ἀντιθέσεις τοῦ κόσμου, προῖδόν τῆς ἀπειρίας του, ἐπαναλαμβάνουν κατὰ τὴν τάξιν τοῦ λόγου ἀλλήλας, διατὶ καὶ ὁ κόσμος ὡς σύνολον (ἐφ' ὅσον ὁ κόσμος εἶναι αἱ ἀντιθέσεις του), καθ' ὅσον μετέχει τοῦ ἀπείρου, νὰ μὴ μεταπίπτῃ εἰς ἕτερον ταυτιζόμενον (διὰ τῆς ἐπαναλήψεως) πρὸς ἐκεῖνον; Ἐν τελευταία ἀναλύσει τὸ πρόβλημα (εἰς ἀμετάβλητος ἢ πολλοί, συνεχῶς ἐπαναλαμβανόμενοι κόσμοι;) ἀνάγεται, ὡς νομίζω, εἰς θέμα προοπτικῆς: οἱ «ἐργηγορότερες», οἱ μετέχοντες δηλ. τοῦ ξυνοῦ ἢ τοῦ λόγου, ἔχουν «ἓνα καὶ κοινὸν κόσμον» (ἀπ. 89), ἀλλὰ οὗτοι, ὡς τὸ σοφόν, ὁ χωριστὸς δηλ. λόγος πρὸς τὸν ὅποιον ταυτίζονται, μετέχουν τοῦ «χωριστοῦ» χαρακτῆρος του («σοφὸν ἐστὶ πάντων κεραισμένον», ἀπ. 108· διὰ «πάντων» ἐννοεῖται προφανῶς ὁ κόσμος, τὸν ὅποιον τὸ σοφὸν ἢ τὸ θεῖον διέπει, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ὑπερβαίνει, ἀπ. 114) καὶ ἄρα δὲν ἀνήκουν, κυρίως εἰπεῖν, εἰς τὸν κόσμον· «οἱ πολλοί», ἀντιθέτως, μετέχοντες τῆς ἀπειρίας τοῦ κόσμου, βλέπουν ἕκαστος «ἴδιον», ἢ προοπτικῇ δ' αὕτη εἶναι εἰς τὸν κόσμον ἐγγενῆς, ἐφ' ὅσον οὗτος εἶναι σύνθεμα ἀπείρου κινήσεως καὶ λόγου. Ὁ σοφὸς δὲν εἶναι «ἐκ τοῦ κόσμου», δι' αὐτὸ καὶ βλέπει τὸν κόσμον, παρ' ὅλας τὰς μεταπτώσεις του, ὡς ἓνα· οἱ πολλοί, οἱ μετέχοντες εἰς αὐτόν, βλέπουν τὸν κόσμον ὡς πολλαπλοῦν. Βλέπουν δ' αὐτὸν ὡς τοιοῦτον εἴτε ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ σάρματος, τῆς πλήρους τ.ἐ. συγχύσεως, εἴτε ἐν τῇ ἐννοίᾳ (ὡς ὁ Ἑμπεδοκλῆς) τῆς λογικῶς ἐνιαίας κινήσεως τῆς διηκούσης διὰ μέσου τοῦ ἀπείρου χωρὶς ποτὲ νὰ τοὺς ὀδηγῇ πέραν αὐτοῦ. Ἡ μόνη, κατὰ ταῦτα, διαφορὰ Ἑρακλείτου καὶ Ἑμπεδοκλέους συνίσταται εἰς τὴν προοπτικὴν : ὁ κόσμος διὰ τὸν Ἑράκλειτον, τὸν σοφόν, εἶναι εἷς, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ὑπ' αὐτοῦ καὶ ἡ θεώρησις τούτου ἀπὸ τοὺς πολλοὺς ὡς πολλαπλοῦ (τοῦτο, ἄλλωστε, λέγει ρητῶς εἰς τὸ ἀπ. 89)· διὰ τὸν Ἑμπεδοκλέα εἶναι πολλαπλοῦς ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἐπαναλήψεως τοῦ συνεχῶς καταστροφόμενου, καὶ τοῦτο διότι ὁ Ἑμπεδοκλῆς τείνει μὲν συνεχῶς ὠθούμενος ὑπὸ τῆς «φιλότητος», τῆς τάσεως δηλ. πρὸς τὸ ἐν (ἢ τὸν λόγον), νὰ ὑπερβῇ τὴν σύμφυτον πρὸς τὴν φυσικὴν ἀπειρίαν τοῦ κόσμου ἀμαρτίαν, ἢ δύναμις ὅμως αὐτῆς, ἢ τὸ «νεῖκος», τὸν ρίπτει πάλιν ὀπίσω, ἐκεῖ ἀπὸ ὅπου ἐξεκίνησε (πρβλ. ἀπ. 115). Ὁ Ἑράκλειτος δύναται νὰ προσβλέπῃ ἀφ' ὑψηλοῦ πρὸς τὴν περιδίνησιν καὶ νὰ ἀποφαίνεται, ὅτι ὁ κόσμος, παρὰ ταύτην, εἶναι εἷς· ὅ,τι ὅμως εἶναι δι' αὐτὸν ἀπατηλὸν μόνον φαινόμενον εἶναι διὰ τὸν Ἑμπεδοκλέα ὀδυνηρὰ ἐμπειρία : ἡ Ὀρφικὴ δηλ. θεολογία περὶ καθάρσεως τῶν καθαρῶν καὶ ἀνακυκλήσεως τῶν μὴ καθαρῶν εἰς κύκλον αἰωνίου γενέσεως ὑπόκειται καὶ εἰς τοὺς δύο ὡς αὐτονόητος.

“Οτι ὠδήγησεν εἰς τὴν πεποιθήσιν, ὅτι ὁ Ἡράκλειτος δὲν γνωρίζει τὴν περιοδικότητα τοῦ κόσμου, παρ’ ὅλον ὅτι ρητῶς ὁμιλεῖ περὶ «μεταπτώσεως» (ἀπ. 88) καὶ «ιδίων» διὰ τοὺς πολλοὺς κόσμων (ἀπ. 89), εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι οὐδαμοῦ συνδέει ἀμφοτέρω, μετάπτωσιν δηλ. καὶ ἰδιαιτέρους κόσμους. Ἡ μετάπτωσις δηλ. εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνευθῇ, καὶ ἐρμηνεύεται πράγματι, ὡς συνεχῆς καὶ ἀδιάκοπος διαδικασία καὶ ὄχι ὡς καταλήγουσα εἰς διαδοχὴν αὐτοτελῶν κόσμων. Οὐδαμοῦ, πράγματι, εἰσάγεται ρητῶς ὑπὸ τοῦ Ἡρακλείτου ὁ χρόνος ὡς τὸ σχῆμα ἐκείνο διαδοχῆς, τὸ ὁποῖον θὰ ἐπέτρεπε νὰ θεωρηθοῦν οἱ ἰδιαίτεροι οὗτοι κόσμοι ὡς περιοδικαὶ μεταπτώσεις. Ἐν τούτοις καὶ εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ μία κάπως προσεκτικὴ διασαφήνις ἐνίων ἀποσπασμάτων του, συγκρινομένων πρὸς συγγενῆ χωρία τοῦ Ἀναξιμάνδρου — τοῦ ὁποίου ἡ κοσμολογία τόσον βαθείας ὁμοιότητος ἔδειξε πρὸς τὴν κοσμολογίαν τοῦ Ἡρακλείτου — προάγει οὐσιωδῶς τὴν κατανόησιν τῆς θεωρίας του περὶ κόσμου. Σημασίαν ἔχει ἐν πρώτοις τὸ περίφημον ἀπόσπασμα *«ποταμῷ γὰρ οὐκ ἔστιν ἐμβῆναι δις τῷ αὐτῷ»*, διότι (τὰ ἐντὸς παρενθέσεως ἀνάγονται εἰς ἐπεξήγησιν τοῦ παραδίδοντος τὸ ἀπ. Πλουτάρχου) *«ὁξύντη καὶ τάχει μεταβολῆς σκίδνησι καὶ πάλιν συνάγει (μᾶλλον δὲ οὐδὲ πάλιν οὐδὲ ὕστερον, ἀλλ’ ἅμα συνίσταται καὶ ἀπολείπει) καὶ πρόεισι καὶ ἄπεισι»* (ἀπ. 91). Εἶναι τ.ἐ. ἀδύνατον νὰ εἰσέλθῃ κανεὶς δύο φορές εἰς τὸν αὐτὸν ποταμόν, διότι οὗτος σκορπίζει καὶ ἐκ νέου («πάλιν») συνάγει καὶ πλησιάζει καὶ ἀπομακρύνεται. Ἐνταῦθα, λοιπόν, ἡ «μετάπτωσις» τοῦ ἀπ. 88 ἐρμηνεύεται ὡς διαδοχικὴ, ὅπερ συμφωνεῖ καὶ πρὸς τὸ ἕτερον αἰνιγματικὸν χωρίον περὶ παιγνίου πεσσῶν καὶ προκαλεῖ τὴν ἀξιοπρόσεκτον ἐπεξήγησιν τοῦ Πλουτάρχου, ἀποτελοῦσαν προφανῆ παρερμηνείαν τοῦ χωρίου, ὅτι δηλ. τὸ «πάλιν» αὐτὸ δὲν σημαίνει, ὡς πάντες τὸ ἐννοοῦν, «ἐκ νέου», ἀλλὰ «συγχρόνως» («ἅμα»), σύγχρονον τ.ἐ. μεταβολὴν κατὰ τὸ ἀπ. 31.

4. Κόσμος καὶ πόλεμος

“Οτι ὁ σταθερὸς μηχανισμὸς τῆς τροπῆς τῶν στοιχείων εἰς ἄλληλα δὲν συνεπάγεται μεθ’ ἑαυτοῦ καὶ τὸ ἀκατάλυτον τοῦ κόσμου, ἐδείχθη, ὅπως εἶδομεν, ἐκτενέστερον ἀνωτέρω: δὲν συνεπήγετο τοῦτο διὰ τὸν Ἀναξιμάνδρον καὶ δὲν συνεπάγεται τοῦτο διὰ τὸν Ἡράκλειτον. Ἀλλὰ τὸ ἀπόσπασμα 91 εἰσάγει καὶ νέον στοιχεῖον, κατ’ ἀρχὴν δυσερμηνευτον, τὸ ὁποῖον φαίνεται νὰ ἀναιρῇ τὴν νέαν κοσμολογίαν, τὴν τοῦ Ἡρακλείτου δηλ. ὡς τὴν ἠγνόησαν οἱ Στωικοί, ὅτι δηλ. ὁ νέος κόσμος εἶναι πιστὴ ἀντιγραφὴ τοῦ παλαιοῦ. Ἀφοῦ ἡ ὁδὸς ἄνω καὶ κάτω εἶναι μία καὶ ἡ αὐτή, πῶς αὕτη ἐμφανίζεται (διότι ὁ ὅρος «ποταμός» εἰς αὐτὴν προφανῶς ἀναφέρεται) ὡς μὴ ἐπιτρέπουσα ἐπανάληψιν; Διότι διὰ τοὺς Στωικούς, ὅπως

εἶπομεν (καὶ τὸν Ἡράκλειτον, ἂν ἐρμηνεύουν τοῦτον ὀρθῶς), καὶ μετὰ πᾶσαν νέαν ἐκπύρωσιν ὁ Σωκράτης θά πῃ ἐκ νέου τὸ κώνιον εἰς τὸν ἐπόμενον κόσμον, ὁ Πλάτων θὰ γράψῃ ἐκ νέου τὸν «Φαίδωνα» κ.ο.κ. Μόνη, κατὰ ταῦτα, διέξοδος ἀπὸ τὴν παρούσαν δυσχέρειαν φαίνεται ἡ ἐπάνοδος εἰς τὸ σύστημα τοῦ Ἀναξιμάνδρου, εἰς τὴν αἰδίων ἀνακύκλησιν τῶν στοιχείων τῆς ὕλης τὴν παράγουσαν τῷ ὄντι ἐκάστοτε διάφορον καὶ ἀνεπανάληπτον κόσμον· εἶδομεν ὅμως ἀκριβῶς, ὅτι ἀπειρία τοιούτων ἀνομοίων κόσμων εἶναι ἀσυμβίβαστος πρὸς τὸν λόγον, ὁ ὁποῖος διαμορφώνει τὸ ἄπειρον εἰς τάξιν ἐπαναλήψεων τοῦ αὐτοῦ.

Ἐδῶ ἐπανατίθεται τὸ πρόβλημα τῆς συγγενείας τῶν δύο σπουδαιότερων πιθανῶς (μὲ μόνην ἐξαίρεσιν τὸν Παρμενίδην) ἀρχαϊκῶν φιλοσόφων καὶ ἡ βαθυτέρα των ἐξάρτησις ἐκ τῆς κοσμολογίας τῶν Πυθαγορείων. Εἶναι — εἰρήσθω ἐν παρενθέσει τοῦτο — ἄκρως παραπλανητικὴ ἡ πραγμάτευσις τῶν «Προσωκρατικῶν» ὡς διακεκριμένων σχολῶν· ἡ ὑποκειμένη προβληματικὴ παραμένει ἐκπληκτικῶς ἡ αὐτή, διὰ τοῦτο καὶ ὄχι ἡ διάκρισις, ἀλλὰ ἡ σύγκρισις καὶ συσχετίσις δύναται, ὡς φρονῶ, νὰ ὀδηγήσῃ εἰς γόνιμον ἀποτέλεσμα. Ἐν προκειμένῳ δὲ χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ ἀπ. 80 τοῦ Ἡρακλείτου· «εἰδέναι δὲ *χρὴ* τὸν πόλεμον ἔοντα *ξυνόν*, καὶ *δίκην* ἔριν, καὶ *γινόμενα* πάντα κατ' ἔριν καὶ *χρεὼν*» ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ περίφημον ἀπ. 1 τοῦ Ἀναξιμάνδρου· «κατὰ τὸ *χρεών*· *διδόναι γὰρ αὐτὰ δίκην* καὶ *τίσιν ἀλλήλοις τῆς ἀδικίας κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν*». Ἡ συγγένεια τούτων, ἀκόμη καὶ φραστικῶς, εἶναι προφανής· «κατὰ τὸ χρεών» καὶ «κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν» εἶναι ἐκφράσεις παράλληλοι, τῆς πρώτης δηλούσης ἰδίᾳ τὸν τρόπον, κατὰ τὸν ὁποῖον ἐπιβάλλεται ἡ τάξις τοῦ χρόνου· ὄχι δηλ. ἐλευθέρως καὶ ἐκουσίως, ἀλλὰ ἀνάγκη τὰ ὄντα ὑποτάσσονται εἰς αὐτήν. Ὁ χρόνος, τῷ ὄντι, κατὰ τοὺς Ὀρφικούς, τῶν ὁποίων τὸ σύστημα ὑπόκειται σιωπηλῶς εἰς ὅλα τὰ ἀρχαῖκὰ φιλοσοφήματα, συνδέεται πρὸς τὴν ἀνάγκην («*συνεῖναι δὲ αὐτῷ Ἀνάγκην ἀσώματον διωργανωμένην ἐν παντὶ τῷ κόσμῳ τῶν περάτων αὐτοῦ ἐφαπτομένην*») ¹, ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἄλλο τι ἀπὸ ἄλλην ἀπλῶς λέξιν διὰ τὸ χρεών. Ὁ χρόνος, λοιπόν, ἀναγκάζει τὰ ὄντα νὰ ὑποταχθοῦν εἰς τὴν τάξιν, τὴν ὁποίαν ἐπιβάλλει εἰς αὐτὰ καὶ ἡ ὁποία συνίσταται εἰς τὴν εἰς ἄλλα ἀπόδοσιν δίκης καὶ τίσεως διὰ τὴν ἀδικίαν, τὴν ὁποίαν προξενοῦν μεταξὺ των. Ποία εἶναι, ἀκριβέστερον, ἡ ἀδικία αὐτή; Τὸ ἀπ. 40 διαφαίνεται τοῦτο, ἐνῶ τὸ 80 παρέχει τὸν τρόπον, κατὰ τὸν ὁποῖον ἀποδίδεται ἡ δίκη· «*ὕβριν χρὴ σβεννόναι μᾶλλον ἢ *πυρκαϊήν**». Ἀδικία δηλ. εἶναι, ἡ ὕβρις, ἡ ὑπέρβασις τοῦ μέτρου (ἐνν. τὸ ὁποῖον ὀρίζει ὁ λόγος) καὶ εἶναι χρεία (χρεών, «*χρή*»), τ.ἔ. ἀνάγκη, νὰ σβεσθῇ διὰ τῆς ἀποδόσεως δίκης εἰς τοὺς ἐξ αὐτῆς ζημιω-

1. Δαμάσκιος, Περὶ ἀρχῶν, 123 κἑξ. (= Fragm. Vors. 1 B 13).

πόλεμος εἰρήνη, κόρος λιμός» (ἀπ. 67). Ἡ κοσμολογία, κατὰ ταῦτα, ἡ ἐλληνικὴ ἐκβάλλει εἰς τὴν θεολογίαν, καὶ δὴ καὶ εἰς τρόπον, ὁ ὁποῖος ἐνθυμίζει πολὺ τὴν χριστιανικὴν ἐρμηνείαν τῆς ἱστορίας· ἡ ἱστορία δηλ. εἶναι ἡ πρόοδος ἢ ἐσχατολογικῶς ὁδηγοῦσα, διὰ μέσου τῶν ἱστορικῶν ἀντιθέσεων, εἰς τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ θεοῦ.

Δ. ΚΟΥΤΣΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ - ΘΗΡΑΙΟΣ